

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΘΕΑΤΡΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ

Γαληνοτάτη
ΤΙΜΗ ΣΤΗ ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Γωγώ Κ. Βαρζελιώτη – Κώστας Γ. Τσικνάκης

ΑΘΗΝΑ 2013

Γαλννοτάτη
ΤΙΜΗ ΣΤΗ ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΘΕΑΤΡΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ

Γαληνοτάτη
ΤΙΜΗ ΣΤΗ ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Γωγώ Κ. Βαρζελιώτη – Κώστας Γ. Τσικνάκης

ΑΘΗΝΑ 2013

Οργανωτική Επιτροπή

Δέσποινα Βλάσση

Βιβλιοθηκάριος του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας

Παναγιώτης Βοκοτόπουλος

Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών, Ακαδημαϊκός

Χάρις Καλλιγά

Αρχιτέκτων, PhD

Πλάτων Μαυρομούστακος

Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών

Χαράλαμπος Μπούρας

Ομότιμος Καθηγητής του Ε. Μ. Πολυτεχνείου

Αναστασία Παπαδία-Λάλα

Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών

Marino Zorzi

τ. Διευθυντής της Biblioteca Nazionale Marciana Βενετίας

*Η έκδοση πραγματοποιήθηκε με τη χρηματοδότηση
του Τμήματος Θεατρικών Σπουδών
Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
και του Κοινοφελούς Ιδρύματος Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης*

Copyright © 2013

Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
Μουσείο Μπενάκη

ISBN 978-618-80943-2-1

978-960-476-150-0

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

TABULA GRATULATORIA.....	11-13
ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: Τιμή στη Χρύσα Μαλτέζου	15-19
ΠΛΑΤΩΝ ΜΑΥΡΟΜΟΥΣΤΑΚΟΣ: Από την Αλεξάνδρεια στη Γαλη- νοτάτη	21-24
ΑΓΓΕΛΟΣ ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑΣ: Αφιέρωμα Χρύσας Μαλτέζου	25-26
ΕΛΕΝΗ ΑΡΒΕΛΕΡ: Έπαινος για την Καθηγήτρια Κυρία Χρύσα Μαλτέζου, Διευθύντρια του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας.....	27-30
ΚΩΣΤΑΣ Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ: Άναγραφή δημοσιευμάτων Χρύσας Α. Μαλτέζου	31-87

Μελέτες

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ: Πλαστά και παραποιημένα. Θέμα και παραλλαγές.....	91-104
ΓΩΓΩ Κ. ΒΑΡΖΕΛΙΩΤΗ: Ο Antonio Molino, το greghesco και η ελληνοβενετική προσέγγιση (16ος αιώνας).....	105-118
ΙΩΣΗΦ ΒΙΒΙΛΑΚΗΣ: Κωμωδοποιί στην Κωνσταντινούπολη τον 17ο αιώνα	119-152
ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΕΡ. ΒΛΑΣΣΗ: Η «μοιραία απώλεια» ενός ευρετηρίου της κινητής περιουσίας της αδελφότητας και του ναού του αγίου Γεωργίου των Ελλήνων (αρχές 18ου αιώνα).....	153-168
MICHEL BALARD: Città portuali del Medioevo.....	169-182
GINO BENZONI: La Grecia è necessaria.....	183-194

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΓΑΣΠΑΡΗΣ: Ένας Καταλανός από την Αστυπάλαια. Η κινητικότητα στο Νότιο Αιγαίο και την Κρήτη τον 14ο αιώνα	195-212
ANTONIO CARILE: Manzoni e il Tracagnota	213-218
FRANCESCA CAVAZZANA ROMANELLI – GILLES GRIVAUD: <i>El zardin de la rezina</i> . Ricordi cinquecenteschi di Caterina Cornaro nella toponomastica di Nicosia.....	219-237
ΣΠΥΡΟΣ Α. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ: Υπήρξαν θεατρικές παραστάσεις σε ελληνική γλώσσα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη;.....	239-246
GIORGIO FEDALTO: Il patriarcato di Costantinopoli in età bizantina e post-bizantina. Struttura e statistiche.....	247-256
THIERRY GANCHOU: Eudokia Kantakouzènè, mère du chroniqueur Théodôros Spantounès, et l' <i>amirissa</i> Mara Branković, marâtre de Mehmed II	257-284
MARINO ZORZI: Il processo a Bernardo Sagredo, provveditore generale e sindaco a Cipro.....	285-301
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ: Ο καρδινάλιος Federico Borromeo και η «maniera greca»	303-317
DAVID JACOBY: The Minor Western Nations in Constantinople. Trade and Shipping from the Early Twelfth Century to 1261.....	319-332
ΜΑΡΙΑ ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ: Κρητικό βημόθυρο με παράσταση συλλειτουργούντων ιεραρχών σε ιδιωτική συλλογή.....	333-352
ΧΑΡΙΣ ΚΑΛΛΙΓΑ: Ο <i>capitan del Golfo</i> στη Σύμη το 1654	353-374
ΟΥΡΑΝΙΑ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ: Στιγμιότυπο της καλλιτεχνικής δραστηριότητας του <i>padre Emmanuel Zane, pittor</i> , στη Βενετία, με αφορμή νοταριακό έγγραφο (1673)	375-387
ΜΑΡΙΝΑ ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ: «Η εποχή των ευλαβών ιδρύσεων». Ευσέβεια, φιλανθρωπία και πατρωνία στο Αιγαίο κατά τον ύστερο Μεσαίωνα.....	389-410

ΣΩΤΗΡΗΣ ΚΟΥΤΜΑΝΗΣ: Βελούδος ή Βελούδης; Υβριδική ταυτότητα και ελληνική διασπορά τον 19ο αιώνα	411-423
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ: <i>Con pregiudizio non meno de sudditi, che della giustizia stessa...</i> Η απονομή της δικαιοσύνης στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα και οι διορθωτικές παρεμβάσεις του Zuanne Dandolo (μέσα 17ου αιώνα).....	425-438
SERGEJ KARPOV: Les chrétiens orientaux dans les comptoirs italiens de la Mer Noire	439-452
ΚΩΣΤΑΣ Ε. ΛΑΜΠΙΝΟΣ: Λάουρα Manolessio. Μια υψηλόβαθμη αξιωματούχος αντιμέτωπη με την αριστοκρατία στο βενετικό Ρέθυμνο (16ος αιώνας).....	453-467
ΑΛΕΞΗΣ ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ: Ελληνόγλωσσα έγγραφα της βενετικής Πελοποννήσου (1686-1715). Αρχειακά τεκμήρια	469-482
ΠΛΑΤΩΝ ΜΑΥΡΟΜΟΥΣΤΑΚΟΣ: Παραστάσεις αρχαίου δράματος, ιστορία και επικαιρότητα. Σημειώσεις με αφορμή την ελληνική σκηνική πραγματικότητα.....	483-498
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ: Άφορεστοχάρτια στὰ χέρια τῶν ἐμπόρων.....	499-510
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ: Γενοβέζικα θυρώματα στὴ Χίο	511-527
ENRICO MORINI: <i>Ex occidente lux?</i> Il fenomeno dell'unionismo nelle sedi patriarcali ortodosse dal XVI al XVIII secolo.....	529-544
MARIE NYSTAZOPOULOU-PÉLÉKIDOU: À nouveau sur les bateaux des monastères byzantins (XIIIe-XVe siècles).....	545-559
ERMANNORLANDO: Matrimoni misti «more grecorum» a Venezia nel basso medioevo	561-574
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ: Στο ναυπηγείο του Χάνδακα ή της Κωνσταντινούπολης; Μεταναστεύσεις τεχνιτών και βενετική πολιτική (β' μισό 16ου-αρχές 17ου αιώνα).....	575-604
ΑΣΠΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΑΚΗ: Ηγούμενοι της μονής των Σταυροφόρων στον Χάνδακα (16ος αιώνας)	605-617

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ: Εγκαταστάσεις πληθυσμών στην ελληνοβενετική ανατολή (13ος-18ος αιώνας). Μία όψη του μεταναστευτικού φαινομένου.....	619-632
ΜΑΡΙΑ Γ. ΠΑΤΡΑΜΑΝΗ: <i>Η Μεσοπαντίτισσα τῶν Σφακιανῶν</i> στὰ Κύθηρα (17ος-18ος αιώνας).....	633-648
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ: <i>Βενετία και το Ανατολικό Ζήτημα</i>	649-658
WALTER PUCHNER: Homer im griechischen Schulunterricht des 17. Jahrhunderts auf der Ägäisinsel Chios.....	659-673
CHRYSSA RANOUTSAKI: Die lesende Maria und das Wort	675-696
ANTONIO RIGO: Il metropolita di Pentapolis Natanaele a Costantinopoli (fine del XIV secolo).....	697-707
GUILLAUME SAINT-GUILLAIN: Les îles de la pourpre dans la <i>Partitio Romanie</i>	709-725
PETER SCHREINER: Imperatori Bizantini a Venezia.....	727-742
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΤΖΑΒΑΡΑ: Η διαθήκη ενός βενετού βαίλου στην Τρα- πεζούντα, 1413	743-757
ΚΩΣΤΑΣ Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ: Μεταφορές αρχαιοτήτων και μαρμάρων από την Κρήτη για την επισκευή του Δουκικού Παλατιού της Βενετίας το έτος 1576	759-783
ARNOLD VAN GEMERT: Ο βενετός ευγενής μισέρ-Μαρίνος Φαλιέρος. Θεωρία και πράξη στην οικογενειακή πολιτική.....	785-796
GIORGIO VESPIGNANI: Aristocratiche romee alle corti iberiche (secc. XIII-XIV).....	797-808
ALFRED VINCENT: Language and ideology in two Cretan historians.....	809-820
VERA VON FALKENHAUSEN: Venezia e Bisanzio. Titoli aulici e sigilli di piombo.....	821-832

ΜΑΡΙΝΑ ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ

«Η εποχή των ευλαβών ιδρύσεων».
Ευσέβεια, φιλανθρωπία και πατρωνία στο Αιγαίο
κατά τον ύστερο Μεσαίωνα

Η άσκηση φιλανθρωπικής δραστηριότητας μέσω της συνδρομής προς τους ενδεείς συνιστούσε για τις κοινωνίες της μεσαιωνικής Δύσης έμπρακτη απόδειξη της αγάπης για τον Θεό και τον συνάνθρωπο και εξασφάλιζε στους ευεργέτες τη σωτηρία της ψυχής των ίδιων και των συγγενικών τους προσώπων, ανοίγοντας τον δρόμο για την αιώνια ζωή. Κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, η καθολική εκκλησία επεξεργάστηκε περαιτέρω τις ηθικές αρχές της θρησκευτικής φιλανθρωπίας και της προσέδωσε συγκεκριμένο πρόγραμμα. Εκτός από τη μεταφυσική της διάσταση, εξήρε την αγαθοεργία ως υπέρτατη αρετή και την προέκρινε ως τον δρόμο που όφειλαν να ακολουθήσουν όσοι επιθυμούσαν να διάγουν ενάρετο βίο αντί του ιδεώδους της εκούσιας εγκατάλειψης των εγκοσμίων, της περισυλλογής και της άσκησης του παραδοσιακού μοναχισμού, αλλά και της εθελοντικής φτώχειας των νέων επαιτικών ταγμάτων. Η ευρύτατη απήχηση του φιλανθρωπικού κινήματος της Εκκλησίας αντικατοπτρίζεται στα πολυάριθμα ιδρύματα περίθαλψης που εμφανίστηκαν σε ολόκληρο τον δυτικοευρωπαϊκό χώρο στη διάρκεια της περιόδου αυτής, παράλληλα με ποικίλες άλλες μορφές της κοινωνικής πρόνοιας, φορείς των οποίων ήταν θρησκευτικά τάγματα, ανεξάρτητες κοινότητες ευσεβών, αδελφότητα λαϊκών και ενοριακές οργανώσεις.¹ Ανάλογη

1. J. W. Brodman, *Charity and Religion in Medieval Europe*, Ουάσινγκτον

δραστηριότητα παρατηρείται στις περιοχές του ελληνικού χώρου υπό βενετική κυριαρχία και στα πολυάριθμα κρατικά μορφώματα που δημιουργήθηκαν από λατίνους κατακτητές μετά το 1204. Ενώ όμως για τις πρώτες το, έστω περιορισμένο, υλικό επιτρέπει τη διεξοδική και στη μακρά διάρκεια μελέτη της φιλανθρωπικής δραστηριότητας, στην ιδρυματική της διάσταση, καθώς και τον ρόλο του κράτους σε αυτήν,² για τα δεύτερα είναι εφικτή μόνον η αδρομερής περιγραφή του φαινομένου.

Οι πρωιμότερες μαρτυρίες σχετικά με την ύπαρξη ευαγών και νοσοκομειακών ιδρυμάτων στα λατινικά κρατίδια του ελληνικού χώρου ανάγονται στον 13ο αιώνα και προέρχονται από το φραγκικό πριγκιπάτο της Αχαΐας και την Εύβοια. Αν και οι πληροφορίες σχετικά με τις απαρχές των ιδρυμάτων στις περισσότερες περιπτώσεις ελλείπουν, οι υπάρχουσες ενδείξεις υποδεικνύουν ότι η δημιουργία τους οφειλόταν σε πρωτοβουλία μελών της ηγετικής τάξης των λατίνων κυριάρχων ή εκκλησιαστικών φορέων, με παράδοση και εμπειρία στον τομέα αυτού του είδους της φιλανθρωπικής δραστηριότητας, όπως ήταν τα καθολικά τάγματα και οι θρησκευτικές αδελφότητες.³ Το νοσοκομειακό τάγμα των Σταυροφόρων για παράδειγμα, με αφετηρία την έδρα του παραρτήματός του στη Βενετία, μέχρι το 1228 είχε δημιουργήσει ξενώνες για την περίθαλψη φτωχών, ασθενών και προσκυνητών στη Ζάρα, την Άκρα της Συρίας, την Κρήτη και την Εύβοια, παρακολουθώντας τη διείσδυση των Βενετών στην ανατολική Μεσόγειο.⁴ Φαίνεται εξάλλου ότι, ανεξάρτητα από τις

2009, σ. 10-44· J. Henderson, *Piety and Charity in Late Medieval Florence*, Οξφόρδη 1994, σ. 359.

2. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Εναγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Βενετία 1996· Κατερίνα Κωνσταντινίδου, «Θεσμοί κοινωνικής πρόνοιας», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, επιστ. διεύθυνση Χρύσα Μαλτέζου, τ. 1, Αθήνα – Βενετία 2010, σ. 187-210.

3. Γενικά για τη φιλανθρωπική δραστηριότητα των θρησκευτικών ταγμάτων και των αδελφοτήτων στη δυτική Ευρώπη τον 12ο και τον 13ο αιώνα, βλ. Νικολέτα Γιαντσή, *Ο φτωχός ανάμεσα στην εκκλησία και την πόλη. Η αστική φιλανθρωπία κατά τον Μεσαίωνα*, Αθήνα 2011, σ. 129-132.

4. Το τάγμα προήλθε από μία ομάδα άγαμων λαϊκών, η οποία αντιλαμβανόταν τη

συνθήκες θεμελίωσης των ιδρυμάτων, τα θρησκευτικά τάγματα διαδραμάτισαν κεντρικό ρόλο στην οργάνωση και τη διαχείρισή τους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του νοσοκομειακού ξενώνα του Αγίου Ιακώβου στην Ανδραβίδα που έκτισε ο Γοδεφρείδος Α΄ Βιλλεαρδουίνος μία δεκαετία μόλις μετά από την ίδρυση του πριγκιπάτου. Το νοσοκομείο, το οποίο πιθανότατα ήταν προσαρτημένο στο ομώνυμο οικογενειακό παρεκ-

συνδρομή προς τον πλησίον και ειδικότερα προς τους φτωχούς ως ενσάρκωση της «εν Χριστώ ζωής». Μετά από την επίσημη αναγνώρισή του από την Αγία Έδρα μεταξύ των ετών 1160-1170, το τάγμα γνώρισε ταχύτερη εξάπλωση κυρίως στην ιταλική χερσόνησο. Κατά την εποχή της Αντιμεταρρύθμισης εισήλθε σε περίοδο κρίσης, από την οποία δεν κατόρθωσε τελικά να ανακάμψει και διαλύθηκε με απόφαση του πάπα Αλέξανδρου Ζ΄ το 1656: G.-P. Pacini, «I Crociferi e le comunità ospedaliere lungo le vie dei pellerinaggi nel Veneto medioevale secoli XII-XIV», *I percorsi della fede e l'esperienza della carità nel Veneto medievale*, έκδ. A. Rigon, Πάντοβα 2002, σ. 155-172· ο ίδιος, «L'ordine ospitaliero dei Crociferi attraverso il cod. ms. 474 della Biblioteca Comunale di Treviso. Contributo alla Storia dell'ordine fino alla soppressione del 1656», *Rivista di Storia della Chiesa in Italia* 50/2 (1996), 398-434. Για τη δράση του τάγματος στην Εύβοια και την Κρήτη, βλ. Chryssa A. Maltezu, «Monjes Latinos en Romania: Un programma religioso», † *Επίγειος Ουρανός El cielo en la tierra. Estudios sobre el monasterio Bizantino*, επιμ. P. Bâdenas – A. Bravo – Inmaculada Pérez Martín, Μαδρίτη 1997, σ. 55· E. Orlando, «Ad profectum patrie». *La proprietà ecclesiastica veneziana in România dopo la IV crociata*, Ρώμη 2005, σ. 79-81· Παπαδία-Λάλα, *Εναγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, σ. 61-87· Ασπασία Παπαδάκη, «Νέα στοιχεία για τη μονή της Παναγίας των Σταυροφόρων στον Χάνδακα. Τα κατάστιχα εσόδων και εξόδων του 16ου αιώνα», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001)*, τ. 2/1 *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή περίοδος. Ιστορία, Γλώσσα και Λογοτεχνία*, Ηράκλειο 2004, σ. 271-283· η ίδια, «Μοναστηριακή περιουσία και οικονομική εκμετάλλευση: Η περίπτωση της μονής της Παναγίας των Σταυροφόρων στον Χάνδακα (16ος αι.)», *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006)*, τ. 2/1 *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή περίοδος (Ιστορία)*, Χανιά 2010, σ. 341-357· Αγγελική Πανοπούλου, *Συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Αθήνα – Βενετία 2012, σ. 165-173· N. I. Tsougarakis, *The Latin Religious Orders in Medieval Greece, 1204-1500*, Turnhout 2012, σ. 213-232.

κλήσιο ή στεγαζόταν σε γειτονικό σημείο του, όπως προκύπτει από παπικό έγγραφο του 1218, διέθετε σημαντικά περιουσιακά στοιχεία, και με τη λειτουργία του ήταν αρχικά επιφορτισμένα μέλη δυτικού μοναχικού τάγματος ή θρησκευτικής κοινότητας. Η ανάληψη της διαχείρισης του ιδρύματος λίγο αργότερα από τους Τεύτονες ιππότες, με την υποστήριξη του Γοδεφρείδου Β' (1228-1246), προκάλεσε την έντονη αντίδραση των αδελφών. Στη διαμάχη παρενέβη η Αγία Έδρα, η οποία έθεσε υπό την άμεση προστασία της το νοσοκομείο μέχρι το 1246, οπότε πέρασε στους Ναΐτες, με απόφαση του πάπα Ιννοκέντιου Δ'.⁵

Κατά το δεύτερο μισό του 13ου αιώνα μαρτυρείται η λειτουργία τριών ακόμα νοσοκομείων: στη Γλαρέντζα, την Πάτρα και την Κόρινθο. Το πρώτο μας είναι έμμεσα γνωστό από έγγραφο του αρχείου των Ανδεγαυών, σύμφωνα με το οποίο, το 1268 ο *prior* και οι *fratres hospitalis sancte Marie Magdalene et sancti Georgii martiris de Clarentia* εξασφάλισαν άδεια για τη διενέργεια εράνου στο Βασίλειο της Νάπολης, με σκοπό την οικονομική ενίσχυση του ιδρύματος. Έχει υποστηριχθεί ότι το νοσοκομείο της Γλαρέντζας ανήκε στους Κιστεριανούς και ότι αποτέλεσε μάλιστα το πρότυπο για την αναδιοργάνωση του αντίστοιχου ιδρύματος του τάγματος στην Πάτρα το 1273. Ωστόσο, η άποψη αυτή δεν βρίσκει έρεισμα στις πηγές. Το νοσοκομείο θα πρέπει πάντως να είχε θεμελιωθεί σχετικά πρόσφατα, αφού η ίδρυση της Γλαρέντζας από τον Γουλιέλμο Β' Βιλλεαρδουίνο τοποθετείται στα τέλη του 1250 ή το αργότερο στις αρχές της επόμενης δεκαετίας. Το 1367, ο κόμης Αμεδαίος

5. W. Miller, *The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204-1566)*, Λονδίνο 1908, σ. 91· Anna Ilieva, *Frankish Morea (1205-1262), Socio-cultural Interaction between the Franks and the Local Population*, Αθήνα 1991, σ. 218· Maltezu, «Monjes Latinos en Romania», σ. 55-56· Sharon Gerstel, «Art and Identity in the Medieval Morea», *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, επιμ. Angeliki E. Laiou – R. P. Mottahedeh, Ουάσινγκτον 2001, σ. 266-267 σημ. 24· Ch. Schabel, «Antelm the Nasty, First Latin Archbishop of Patras», *Diplomatics in the Eastern Mediterranean 1000-1500. Aspects of Cross-Cultural Communication*, έκδ. A. D. Beihammer – Maria G. Parani – Ch. D. Schabel, Λέιντεν 2008, σ. 136 και σημ. 146.

ΣΤ' της Σαβοΐας, περνώντας από το λιμάνι της Γλαρέντζας κατά την επάνοδό του από την Κωνσταντινούπολη, ενίσχυσε χρηματικά το νοσοκομείο της πόλης. Επειδή όμως το νοσοκομείο δεν κατονομάζεται στην πηγή, η ταύτιση των δύο ιδρυμάτων θεωρείται επισφαλής.⁶ Τέλος, ο νοσοκομειακός ξενώνας του Οσίου Σαμψών στην Κόρινθο μνημονεύεται σε παπικό έγγραφο του 1309, με το οποίο ο πάπας Κλήμης Ε' μεταβίβασε τη διοικητική δικαιοδοσία του ιδρύματος στους Ιωαννίτες ιππότες. Κατάλοιπα του κτηρίου του νοσοκομείου έχουν εντοπιστεί στις παρυφές της μεσαιωνικής πόλης. Σύμφωνα με τις αρχαιολογικές μαρτυρίες, επρόκειτο για διώροφο κτίσμα με εσωτερική κεντρική αυλή, ξενώνα, αναρρωτήριο και φαρμακείο· πιθανολογείται δε ότι λειτούργησε από το τρίτο τέταρτο του 13ου αιώνα έως το 1312.⁷

6. A. Bon, *La Morée Franque. Recherches Historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Παρίσι 1965, σ. 453 σημ. 3· Plieva, *Frankish Morea*, σ. 219· Maltezu, «Monjes Latinos en Romania», σ. 55-56· Angeliki Tzavara, *Clarentza, une ville de la Morée latine, XIIIe-XVe siècles*, Βενετία 2008, σ. 25-32 (για τη χρονολογία ίδρυσης της πόλης) και σ. 92 (για τα νοσοκομεία).

7. A. Luttrell, «The Hospitallers' Hospice of Santa Caterina at Venice: 1358-1451», *Studi Veneziani* 12 (1970), 381-382· P. Lock, «The Military Orders in Mainland Greece», *The Military orders. Fighting for the Faith and Caring for the Sick*, επιμ. M. Barber, Aldershot 1994, σ. 337. Για τα ανασκαφικά ευρήματα στο δυτικό τμήμα της Κορίνθου και τη χρονολόγησή τους, βλ. Ch. Williams II, «“Frankish Corinth”: An Overview», *Corinth. The Centenary 1896-1996*, επιμ. Ch. K. Williams II – Nancy Bookidis, Αθήνα 2003, σ. 424-426, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Bon, *Morée Franque*, σ. 475· D. I. Pallas, «Korinth», *Reallexikon zur byzantinischen Kunst IV*, επιμ. K. Wessel – M. Restle, Στουτγάρδη 1990, σ. 803. Για την ταύτιση των αρχαιολογικών καταλοίπων με το νοσοκομείο του Οσίου Σαμψών, βλ. Π. Παπανικολάου, «Το “φραγκικό” νοσοκομείο της Κορίνθου. Ιπποτικά νοσοκομεία στον χώρο της ελληνολατινικής Ανατολής (12ος-15ος)», *Διαχρονία* 7 (2009), 41-60, ο οποίος θεωρεί ότι ο ξενώνας ανήκε αρχικά στο στρατιωτικό τάγμα του Οσίου Σαμψών. Σχετικά με το τάγμα του Οσίου Σαμψών, βλ. D. Stathakopoulos, «Discovering a Military Order of the Crusades: The Hospital of St. Sampson», *Viator* 37 (2006), 255-270.

Ο χαρακτήρας των νοσοκομειακών καταστημάτων που λειτούργησαν στον πελοποννησιακό χώρο κατά τους πρώτους αιώνες της λατινικής κυριαρχίας στην πλειονότητα των περιπτώσεων μας διαφεύγει. Κατ' αναλογία με τη δυτική Ευρώπη αλλά και τις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές μπορούμε να υποθέσουμε ότι, εφόσον συνδέονταν με μοναστηριακά ιδρύματα, απευθύνονταν πρωτίστως στα μέλη της μοναστικής κοινότητας, ενώ παράλληλα παρείχαν προσωρινή στέγη, τροφή και, ενδεχομένως, στοιχειώδη ιατρική φροντίδα σε ταξιδιώτες και φτωχούς.⁸ Διαφορετικό στη σύλληψή του φαίνεται ότι ήταν το νοσοκομείο που έδωσε εντολές με τη διαθήκη του να χτιστεί στο Ναύπλιο ο Neri Acciaiuoli το 1394.⁹ Σε αντίθεση με τα μεικτού χαρακτήρα ιδρύματα των θρησκευτικών ταγ-

8. J. Henderson, *The Renaissance Hospital: Healing the Body and Healing the Soul*, New Haven – Λονδίνο 2006, σ. 5-10· Maltezu, «Monjes Latinos en Romania», σ. 55-56· και παραπάνω σημ. 2.

9. Τη διαθήκη του Neri Acciaiuoli (1394) εξέδωσε πρώτος ο Φ. Γρηγορόβιος, *Ιστορία της πόλεως των Αθηνών κατά τους Μέσους αιώνες, από τον Ιουστινιανό μέχρι της από των Τούρκων κατακτίσεως*, μετάφρ. Σπ. Π. Λάμπρος, Αθήνα 1906 (φωτ. ανατ. 1977), αρ. 4*, σ. 146-153 και επανεξέδωσε η Julian Chrysostomides, *Monumenta Peloponnesiaca*, Camberley 1995, έγγρ. 160, σ. 314, άρθρο 22, στ. 76-82. Για τις σχέσεις του Acciaiuoli με το Ναύπλιο και τη δωρεά του νοσοκομείου, βλ. A. Luttrell, «The Latins of Argos and Nauplia: 1311-1394», *Papers of the British School in Rome* 34 (1966), 46 και πιο πρόσφατα Αναστασία Γ. Γιαγκάκη, *Εφραλωμένη κεραμική από τη θέση «Άγιοι Θεόδωροι» στην Ακροναυπλία (11ος-17ος αι.)*, Αθήνα 2012, σ. 199 σημ. 42 (όπου αναλυτικά όλη η προγενέστερη βιβλιογραφία). Θα ήθελα να ευχαριστήσω και από αυτή τη θέση τη συνάδελφο κυρία Αναστασία Γιαγκάκη, Εντεταλμένη Ερευνήτρια στο Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, η οποία μου επέτρεψε να συμβουλευθώ το χειρόγραφο της μελέτης της, καθώς και για την πολύτιμη βοήθειά της. Για την πιθανή θέση του νοσοκομείου, βλ. Μ. Λαμπρινίδης, *Η Ναυπλία από αρχαιότατων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς. Ιστορική μελέτη*, Ναύπλιο ³1975, σ. 57-58 και σημ. 1, ο οποίος υποθέτει ότι το νοσοκομείο ταυτίζεται με το κτήριο του Δημοτικού Νοσοκομείου στους βορειοδυτικούς πρόποδες της Ακροναυπλίας. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει ανεξάρτητα η Diana Wright, «Late-Fifteenth-Century Nauplion. Topography, Walls and Boundaries», *Θησαυρίσματα* 30 (2000), 163-187, για το νοσοκομείο ειδικά 170 σημ. 39.

μάτων, το νοσοκομείο προσδιορίζεται ως *hospetal per li puoveri*. Λεπτομέρειες σχετικά με το είδος των υπηρεσιών που θα παρείχε το σχεδιαζόμενο νοσοκομείο δεν είναι γνωστές. Ωστόσο, η έμφαση στην περιθαλψη φτωχών, παρά το ευρύ περιεχόμενο του όρου,¹⁰ φανερώνει μια τάση εξειδίκευσης, η οποία βρίσκεται σε στενή συνάφεια με τις αντίστοιχες εξελίξεις στον τόπο προέλευσης του κυρίου της Κορίνθου, τη Φλωρεντία.¹¹ Ένα επιπλέον στοιχείο που διαφοροποιεί το συγκεκριμένο ίδρυμα από εκείνα της πρώιμης περιόδου είναι ότι η οικοδόμηση και η λειτουργία του νοσοκομείου ανατέθηκε από τον διαθέτη σε μια τετραμελή επιτροπή, αποτελούμενη από την κόρη του Francesca, τον επίσκοπο Άργους, έναν τοπικό εκκλησιαστικό (;) αξιωματούχο (*hoficiali de Argo e de Napoli*) και ένα ακόμη πρόσωπο κοινής αποδοχής. Με την ευφυή αυτή πρόβλεψη ο Acciaiuoli επιδίωξε να εξασφαλίσει την εκτέλεση της τελευταίας του επιθυμίας, αφού ενέπλεξε στη διαχείριση του ιδρύματος εκκλησιαστικούς φορείς και μέλη της τοπικής κοινωνίας, διασφαλίζοντας παράλληλα τα κτητορικά δικαιώματα της οικογένειάς του. Την πρόθεσή του να χαρίσει στην πόλη ένα νοσοκομείο με σταθερή διοίκηση, ανθεκτικό στον χρόνο, υποδεικνύει άλλωστε η μέριμνα που έλαβε για τη χρηματοδότηση της κατασκευής και της συντήρησής του από την κινητή και ακίνητη περιουσία του στο Νάυπλιο και στο γειτονικό Άργος.

Στην πράξη, βέβαια, ακόμα και οι πιο προνοητικοί ευεργέτες αδυνατούσαν να διασφαλίσουν πλήρως την περιουσία και τα δικαιώματα των ιδρυμάτων από τις διαθέσεις των καταπατητών μετά τον θάνατό τους. Ο κίνδυνος να ανακοπεί η αποπεράτωση ενός ιδρύματος ή να διαταραχθεί η ομαλή λειτουργία του μπορούσε να προέλθει εξίσου από τρίτους και από πρόσωπα του οικογενειακού περιβάλλοντος του δωρητή, ιδιαίτερα μάλιστα όταν τα τελευταία έχριναν ότι θίγονταν οικονομικά. Η Εκκλησία, σημειώνει ο J. Henderson, είχε μακρά παράδοση στην προστασία των ιδρυ-

10. Για την πολυσημία των λέξεων «φτωχός» και «φτώχεια» στον Μεσαίωνα, βλ. M. Mollat, *Les Pauvres au moyen âge. Étude sociale*, Παρίσι 1978, σ. 9-21.

11. Henderson, *The Renaissance Hospital*, σ. 15, 27-33.

μάτων περίθαλψης απέναντι στις διεκδικήσεις των λαϊκών.¹² Σε αυτήν ο Acciaiuoli αναγνώρισε έναν ισχυρό σύμμαχο για την πραγμάτωση του νοσοκομείου του στο Ναύπλιο, σε αυτήν στράφηκαν οι εκτελεστές της διαθήκης του Ιωάννη Bellegno, όταν ο νόθος γιος του Μάρκος κατέλαβε και παρακράτησε την περιουσία του, εμποδίζοντας την ολοκλήρωση του ξενώνα για φτωχούς που είχε αρχίσει να κατασκευάζει ο πατέρας του όσο ήταν στη ζωή στα προάστια της πόλης της Νάξου.¹³

Οι βενετικής καταγωγής Bellegno ανήκαν στις αρχοντικές οικογένειες που συγκροτούσαν τη δεύτερη τη τάξει κοινωνική ομάδα του νησιού, μετά από την ηγεμονική ελίτ.¹⁴ Υπό αυτό το πρίσμα, η ανοικοδόμηση του ευαγούς ιδρύματος συνιστούσε για τον ευεργέτη μια πρώτης τάξεως ευκαιρία επίδειξης πλούτου και ισχύος, αλλά και όχημα για περαιτέρω κοινωνική ανέλιξη. Ωστόσο, και στην προκειμένη περίπτωση τα θρησκευτικά κίνητρα του ευεργετισμού δεν μπορούν να υποτιμηθούν. Από την επιστολή που απηύθυνε ο πάπας Ευγένιος Δ΄ προς τον αρχιεπίσκοπο του νησιού το 1443 για το θέμα αυτό μαθαίνουμε ότι, εκτός από το ποσό για την ανέγερση του ξενώνα, ο Ιωάννης Bellegno κατέλιπε χρήματα και κινητά περιουσιακά στοιχεία για την ενίσχυση φτωχών και για αγαθοεργίες, άφησε οδηγίες να απελευθερωθούν οι σκλάβοι και οι σκλάβες του και παρήγγειλε να γίνουν διάφορες πράξεις ελεημοσύνης.¹⁵ Ο ξενώνας και οι ελεημοσύνες προς τους φτωχούς καθώς και τα κληροδοτήματα *ad pias causas* απέβλεπαν στην απόκτηση «περισσεύουσας αξιομισθίας», η οποία, σύμφωνα με το δόγμα του Καθαρτηρίου,

12. Ό.π., σ. 28. Βλ. επίσης Μ. Βοβέλ, *Ο θάνατος και η Δύση από το 1300 έως τις μέρες μας*, μετάφρ. Κ. Κουρεμένος, τ. 1, Αθήνα 2000, σ. 205, 209.

13. *Acta Eugenii papae IV (1431-1447)*, έκδ. G. Fedalto, Ρώμη 1990, αρ. 1114 (24 Ιουλίου 1443), σ. 509.

14. Γκ. Σαιν-Γκυλλαίν, *«Ιππότες, φεουδάρχες, αστοί και άλλοι υποτελείς: Οι μορφές κοινωνικής υπεροχής στις δεσποτείες των Κυκλάδων (13ος-15ος αιώνας)», Το δουκάτο του Αιγαίου. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης (Νάξος-Αθήνα 2007)*, επιστ. επιμ. Ν. Γ. Μοσχονάς – Μ-Γ Λίλυ Στυλιανούδη, Αθήνα 2009, σ. 123-147, ειδικά για την οικογένεια Bellegno σ. 128, 133.

15. Βλ. σημ. 13.

μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για τη σωτηρία του ίδιου του δωρητή αλλά και να διατεθεί υπέρ των ψυχών των οικείων του.¹⁶

Τα μέλη των νησιωτικών κοινωνιών δεν αρκέστηκαν μόνο στον ρόλο του ιδρυτή ή του χρηματοδότη, αλλά αναμείχθηκαν ενεργά και στη διοίκηση φιλανθρωπικών καταστημάτων μέσω των συλλογικοτήτων τους. Η πρωιμότερη μαρτυρία ανάγεται στα 1346 και αφορά σε λατινική αδελφότητα λαϊκών της ενορίας της Παναγίας του Βούργου στη Ρόδο, η οποία είχε αναλάβει τη διαχείριση ομώνυμου ξενώνα περιθαλψής φτωχών και προσκυνητών. Εκείνη την εποχή, το ίδρυμα αντιμετώπιζε προβλήματα στην άσκηση του έργου του, λόγω ανεπάρκειας οικονομικών πόρων, καθιστώντας αναγκαία την παρέμβαση του πάπα για να αποκατασταθεί η ομαλή λειτουργία του. Αν και αποσπασματικές οι διαθέσιμες πληροφορίες υποδεικνύουν ότι ο ξενώνας αναδείχθηκε στη διάρκεια του πρώτου μισού του 15ου αιώνα σε πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ των μελών της αδελφότητας και της Αγίας Έδρας, στην οποία συμπαρασύρθηκε αναπόφευκτα και η τοπική Εκκλησία. Συγκεκριμένα η αδελφότητα ενεπλάκη σε δικαστική διαμάχη με την παπική αρχή, όταν η τελευταία έθεσε ζήτημα οικονομικής διαχείρισης και επιχείρησε να την αποκλείσει από τη διοίκηση του ιδρύματος.¹⁷ Η δεύτερη μαρτυρία προ-

16. Για τη διαμόρφωση του δόγματος του Καθαρτηρίου στον ύστερο Μεσαίωνα, βλ. J. Le Goff, *La naissance du purgatoire*, Παρίσι 1981. Για την επίδραση της διδασκαλίας της Εκκλησίας στον τρόπο διάθεσης των περιουσιών των εύπορων πιστών και ειδικά για τις δωρεές ευλάβειας ως μέσο για την εξασφάλιση εγγυήσεων για το επέκεινα και για να βοηθηθούν οι ψυχές που υπέφεραν στο Καθαρτήριο, βλ. Φ. Αριές, *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου. Η εποχή των κοιμωμένων*, μετάφρ. Θ. Νικολαΐδης, τ. 1, Αθήνα 1997, σ. 280-288 και Βοβέλ, *Ο θάνατος και η Δύση*, σ. 204-212. Για τα σύνθετα κίνητρα της πατρωνίας φιλανθρωπικών ιδρυμάτων κατά τον Μεσαίωνα, βλ. Carole Rawcliffe, «A Word from our Sponsor»: Advertising the Patron in the Medieval Hospital», *The Impact of Hospitals, 300-2000*, επιμ. J. Henderson – P. Horden – A. Pastore, Βέρνη 2007, σ. 167-193.

17. A. Luttrell, «The Hospitallers' Medical Tradition: 1291-1530», *The Military orders*, σ. 68-81 [= *The Hospitaller State on Rhodes and Its Western Provinces, 1306-1462* (Variorum Collected Studies Series), Aldershot 1999, αρ.

έρχεται από την αντίπερα όχθη του Αιγαίου, από το νησί της Εύβοιας, όπου ο ιταλός νοτάριος Nicolao de Martoni αναφέρει ότι τον χειμώνα του 1395, επιστρέφοντας από τους Αγίους Τόπους, διέμεινε για ενάμιση μήνα περίπου σε νεόδμητο ξενώνα που διοικούσε αδελφότητα ευγενών του νησιού. Σύμφωνα με την περιγραφή του, το κατάλυμά του ήταν περιποιημένο και περιλάμβανε δύο «ωραία κρεβάτια» για τον ίδιο και τους δύο συντρόφους του καθώς και κρεβάτια για τους υπηρέτες τους.¹⁸

Ανάλογες συμπεριφορές επισημαίνονται και στο επίπεδο της ηγεμονικής ομάδας του δουκάτου του Αρχιεπελάγου, όπου, στο πλαίσιο της ιδιόμορφης φεουδαρχικού τύπου κοινωνικής οργάνωσης, η μέριμνα για τους αναξιοπαθούντες δεν εκδηλώθηκε με τη συστηματική λήψη θεσμικών μέτρων, αλλά προσέλαβε ατομικό χαρακτήρα. Τυπικό παράδειγμα που εγγράφεται σε τέτοιου είδους δραστηριότητα συνιστά, ενδεχομένως, μικρός ξενώνας περίθαλψης για ταξιδιώτες στην Άνδρο, στοιχεία για τον οποίο αντλούνται από τη διαθήκη του κυρίου του νησιού Andrea Zeno του 1437. Με αυτήν κατέλιπε, μεταξύ άλλων, μέρος των εσόδων ενός κοπαδιού ή των δασμών του κρασιού στο ίδρυμα για τη διηνεκή

X], σ. 73 και σημ. 56· ο ίδιος, *The Town of Rhodes: 1306-1356*, Ρόδος 2003, σ. 123, 144, 181-182, 184, 185· Ζ. Ν. Τσιρπανλής, «Γνωστά και άγνωστα ευαγή ιδρύματα στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου (14ος-16ος αι.)», *Φιλερήμιον Αγάπησις. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Αγαπητό Γ. Τσοπανάκη*, Ρόδος 1997, σ. 736-737, 742.

18. *Io notaio Nicola de Martoni. Il pellerinaggio ai Luoghi Santi, da Carinola a Gerusalemme, 1394-1395* [Paris - Bibliothèque Nationale n. 6521 du Fonds latins], επιμ. Μ. Piccirillo (Studium Biblicum Franciscanum - Collectio Maior 42), [Ρώμη - Ιερουσαλήμ] 2003 σ. 144 (κείμενο), 145 (ιτ. μετάφρ.). Το σχετικό χωρίο έχει μεταφραστεί στα ελληνικά από τον J. Koder, «Η Εύβοια στα 1395 (Από μεσαιωνικό ιταλικό ημερολόγιο)», *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* 19 (1974), 52-53. Η φιλανθρωπική δραστηριότητα των λαϊκών αδελφοτήτων των δύο νησιών παρουσιάζει αναλογίες με αυτή αντίστοιχων συλλογικών συσσωματώσεων του υπό βενετική κυριαρχία ελληνικού χώρου και βρίσκει σε πλήρη αντιστοιχία με το ευρωπαϊκό παράδειγμα, βλ. Παπαδία-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα*, σ. 21, 22, 26, 31, 33, 35, 67-72, 112, 117, 198, 200-201· Πανοπούλου, *Συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες*, σ. 117-134.

προμήθεια δύο στρωμάτων και κλινοσκεπασμάτων. Στο έγγραφο αφήνεται να εννοηθεί ότι ο ξενώνας στεγάστηκε σε προϋπάρχον οίκημα (*la casa fo ordenada per hospetal de forestieri*), χωρίς ωστόσο να παρέχονται διευκρινιστικές πληροφορίες σχετικά με τη θέση, το μέγεθος ή την εσωτερική του διαρρύθμιση.¹⁹

Την ίδια περίπου περίοδο, στη Νάξο, ο δούκας Ιωάννης Β΄ Crispo (1418-1433) έδωσε χρήματα για να επισκευασθεί η εκκλησία των Αγίων Αντωνίου και Μάρκου, που είχαν κτίσει οι προκάτοχοί του, αλλά είχε καταστραφεί ολοσχερώς από τους Τούρκους, και παράλληλα για να ιδρυθεί και να οικοδομηθεί δίπλα σε αυτήν νοσοκομειακός ξενώνας για φτωχούς (*hospitale pauperum*) «επιθυμώντας να ανταλλάξει τα επίγεια με τα επουράνια αγαθά και τα προσωρινά με τα αιώνια σε μια ευτυχή ανταλλαγή, για τη σωτηρία της ψυχής του ίδιου και των δικών του».²⁰ Με την παραπάνω ενέργεια ο δούκας απέκτησε δικαίωμα κτήτορα στον νεόδμητο ξενώνα καθώς και στην εκκλησία, αφού, σύμφωνα με το εκκλησιαστικό δίκαιο, το ίδιο δικαίωμα αποκτούσαν οι επιδιορθώ-

19. Νοταριακά έγγραφα από τη Εύβοια (*Negroponte*) που συντάχθηκαν κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (1215-1466), έκδ. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, Αθήνα 2004, σ. 25 στ. 22 (1 Ιουνίου 1437).

20. Η πληροφορία προέρχεται από επιστολή του πάπα Ευγένιου Δ΄ προς τον επίσκοπο Μήλου σχετικά με αίτημα που υπέβαλε στην Αγία Έδρα η χήρα του δούκα Francesca, *Acta Eugenii papae IV (1431-1447)*, αρ. 1298 (30 Ιουνίου 1445), σ. 597-598. Εκ παραδρομής ο δούκας αναφέρεται ως Ιάκωβος αντί του ορθού Ιωάννης. Ανάλογη σύγχυση μεταξύ των δύο ονομάτων επισημαίνει σε άλλη περίπτωση ο N. Iorga, «Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades», *Revue de l'Orient Latin* 6 (1898), 382 σημ. 1. Ο Ιάκωβος Α΄ Crispo ηγεμόνευσε στο δουκάτο του Αιγαίου Πελάγους από το 1397 έως τον θάνατό του το 1418 και ήταν παντρεμένος με την εξαδέλφη του Fiorenza Sommaripa, κόρη του Gasparo Sommaripa και της Μαρίας Sanudo, η οποία είχε ήδη πεθάνει το καλοκαίρι του 1437. Τον Ιάκωβο διαδέχθηκε ο αδελφός του Ιωάννης, κύριος της Μήλου, σύζυγος του οποίου ήταν η κόρη του βενετού πατρικίου Vettore Morosoni, Francesca, βλ. W. Haberstumpf, «Questioni storiche e prosopografiche circa i Sanudo, i dalle Carceri e i Crispo, duchi dell'Arcipelago (secc. XIII-XV)», *Studi Veneziani* 48 (2004), 193-212, και ειδικά 201.

νοντες ετοιμόρροπο ή ερειπωμένο ναό (*reædiftatio ecclesiæ*) και εν συνεχεία παρέχοντες τα μέσα για τη συντήρησή του (*redotatio beneficii*). Φαίνεται όμως ότι ο Ιωάννης Β΄ δεν άσκησε τα προνόμια που απέρρεαν από το κτητορικό του δικαίωμα, με αποτέλεσμα το ίδρυμα να περιέλθει στον έλεγχο του αρμόδιου επίσκοπου.²¹ Μια δεκαετία περίπου μετά τον θάνατό του, το 1445, η χήρα του Francesca Morosini απευθύνθηκε στην Αγία Έδρα, αιτούμενη άδεια να ιδρύσει και να επιχορηγήσει παρεκκλήσιο και νοσοκομειακό ξενώνα για φτωχούς, αφιερωμένα στον Σωτήρα Χριστό και την Παρθένο Μαρία, στην πόλη της Νάξου και με την ευκαιρία αυτή πέτυχε να αναγνωριστούν τα κτητορικά δικαιώματα της ίδιας και των κληρονόμων της στο ίδρυμα των Αγίου Αντωνίου και Αγίου Μάρκου. Επιπλέον, εξασφάλισε την απαλλαγή των δύο νοσοκομείων από τις ισχύουσες διατάξεις σχετικά με τη διοίκηση των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων. Ειδικότερα, η βούλα *Quia contingit* που εξέδωσε ο πάπας Κλήμης Ε΄ στο πλαίσιο της Συνόδου της Βιέννης, το 1311-1312, απαγόρευε την παραχώρηση των ιδρυμάτων με τη μορφή ευεργετήματος, εκτός εάν το επιθυμούσε ο ιδρυτής τους, και υποχρέωνε τις διοικήσεις σε τακτικό, ετήσιο, διαχειριστικό έλεγχο.²² Παρότι η αποδέ-

21. Ο λαϊκός κτήτορας εκκλησιαστικού καθιδρύματος μπορούσε να αποποιηθεί το κτητορικό δικαίωμα, ενώ εξέπιπτε από αυτό, μεταξύ άλλων, εφόσον δεν λογοδοτούσε κανονικά ή δεν εκπλήρωνε τις υποχρεώσεις του. Για το κτητορικό δίκαιο και τα προνόμια που παρέχει στον κτήτορα, βλ. *The Original Catholic Encyclopedia*, τ. 11, λήμμα «Patron and Patronage», στο http://oce.catholic.com/index.php?title=Patron_and_Patronage (τελευταία επίσκεψη 12 Ιουλίου 2012). Βλ. επίσης Ζ. Ν. Τσιριπανλής, «Το κτητορικό δίκαιο των κατοίκων του Άργους στη Νίσυρο (1454)», *Νισυρικά* 11 (1990), 19-35 σημ. 1 (= *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών (14ος-16ος αι.)*, Ρόδος 1991, αρ. IX, σ. 206-221 σημ. 1), όπου συγκεντρώνεται η σχετική με τον θεσμό βιβλιογραφία για τον ελληνικό χώρο.

22. *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, έκδ. G. Alberigo, Μπολόνια 1973, άρθρο 17, σ. 374-376. Το διάταγμα αυτό επικύρωνε παλαιότερες παπικές αποφάσεις και είχε ως στόχο να εξασφαλίσει τη χρηστή διοίκηση των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, περιορίζοντας τα φαινόμενα καταχρήσεων και κακοδιαχείρισης εκ μέρους των κητόρων και των διαχειριστών, βλ. Sophia Menache, *Clement V*, Κέμπριτζ (H.B.) 1998,

σμευση των ιδρυμάτων από τις παραπάνω διατάξεις ενείχε τον κίνδυνο απομάκρυνσής τους από τους αρχικούς φιλανθρωπικούς τους σκοπούς, στην υποστήριξη της πρωτοβουλίας της δούκισσας από τον πάπα Ευγένιο αναγνωρίζεται ενδεχομένως η προσπάθεια της καθολικής Εκκλησίας να ενισχύσει έστω και έμμεσα τον ρόλο της και να βελτιώσει την εικόνα της, ειδικά σε περιοχές όπου η πλειονότητα του πληθυσμού ανήκε στο ορθόδοξο δόγμα, σε μια δυσμενή συγκυρία για τον καθολικό μηχανισμό στον ελληνικό χώρο.²³ Η ρητή αναφορά του πάπα, εξάλλου, στην ανάγκη «να διαδοθεί και να αυξηθεί η λατρεία σε αυτούς τους καιρούς» ενισχύει την παραπάνω υπόθεση.

Ένα από τα σημαντικότερα προνόμια που παρείχε το κλητορικό δίκαιο στον κτήτορα ήταν το *ius presentandi*, δηλαδή το δικαίωμα υποδείξεως στην εποπτεύουσα εκκλησιαστική αρχή υποψηφίου διαχειριστή και, εφόσον αυτός ήταν λαϊκός, ιερέα, σε περίπτωση που η θέση χηρεύσει.²⁴ Δυνάμει του δικαιώματος αυτού, η δούκισσα Francesca πρότεινε στον πάπα Ευγένιο Δ΄ να στελεχωθούν τα δύο ιδρύματα με τέσσε-

σ. 297-305, και ειδικά σ. 300· J. Brodman, *Charity and Welfare: Hospitals and the Poor in Medieval Catalonia*, Φιλαδέλφεια 1998, σ. 49· G. Risse, *Mending Bodies, Saving Souls. A History of Hospitals*, Οξφόρδη 1999, σ. 155-156· *Encyclopedia of the Middle Ages*, τ. 1, επιμ. A. Vauchez κ.ά., Κέμπριτζ 2000, σ. 691-692, λήμμα «Hospital, Hospice»· Henderson, *The Renaissance Hospital*, σ. 29· Γιαντσή, *Ο φτωχός ανάμεσα στην Εκκλησία και την πόλη*, σ. 151-156.

23. Για την κατάσταση και την πολιτική της καθολικής Εκκλησίας στις λατινικές και βενετικές κυριαρχίες του ελληνικού χώρου μετά τη Σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439), βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλής, «Η εφαρμογή του φλωρεντινού “όρου” στη βενετοκρατούμενη Κρήτη και την ιπποτοκρατούμενη Ρόδο», *Βυζαντινά* 16 (1990), 73-114 (= *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες*, αρ. XIII, σ. 286-330)· Αγγελική Πανοπούλου, «Οι Βενετοί και η ελληνική πραγματικότητα: Διοικητική, εκκλησιαστική, οικονομική οργάνωση», *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. Αρχαιακά τεκμήρια*, επιστ. διεύθ. Χρύσα Α. Μαλτέζου, Αθήνα 1993, σ. 292-294.

24. Αναλυτικά για το *ius presentandi*, βλ. *The Original Catholic Encyclopedia*, τ. 12, λήμμα «Presentation», στο http://oce.catholic.com/index.php?title=Right_of_Presentation (τελευταία επίσκεψη 12 Ιουλίου 2012).

ρις και πλέον κληρικούς, οι οποίοι θα τελούσαν τη Θεία Λειτουργία και τις άλλες ακολουθίες, θα εξομολογούσαν και θα προσέφεραν τα άχραντα μυστήρια σε προσωρινά διαμένοντες φτωχούς. Ο πρωτεύων ρόλος των κληρικών στη λειτουργία των ιδρυμάτων και ειδικότερα η έμφαση που δίδεται στην ικανοποίηση των πνευματικών και θρησκευτικών αναγκών των τροφίμων ενόψει του επικείμενου θανάτου τους σε συνδυασμό με τον προσωρινό χαρακτήρα της παρεχόμενης περίθαλψης συνάδει με τη διττή εικόνα των νοσοκομείων της μεσαιωνικής Δύσης ως χώρων θεραπείας αλλά και τόπων τελευταίας καταφυγής, όπου η πνευματική μέριμνα εμφανίζεται εξίσου ή και περισσότερο σημαντική από τη φροντίδα του σώματος.²⁵ Με την κατεξοχήν θρησκευτική λειτουργία των δύο ναξιακών ιδρυμάτων συνδέεται άλλωστε η επιλογή της ανέγερσής τους δίπλα σε ναούς, κατά τη συνήθη πρακτική.

Σύμφωνα με την παπική επιστολή, ο νοσοκομειακός ξενώνας των Αγίων Αντωνίου και Μάρκου στεγαζόταν σε γειτονικό κτήριο, πιθανότατα στον περίβολο, του ομώνυμου ναού. Η ακριβής θέση του ναού δεν αναφέρεται στο έγγραφο, ωστόσο η πληροφορία ότι είχε καταστραφεί στη διάρκεια τουρκικής επιδρομής επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι βρισκόταν εκτός του οχυρωμένου οικισμού της «Χώρας» της Νάξου. Το παραπάνω στοιχείο, συνδεδεμένο με την επωνυμία του ναού, οδηγεί στην ταύτισή του με τον γοτθικό ναό του Αγίου Αντωνίου του Αββά που σώζεται στη συνοικία του Μπούργου, επί της παραλίας της πόλης.²⁶ Την ταύτιση του ναού με το κτηριακό συγκρότημα του νοσοκομείου ενισχύει ο χαρακτηρισμός του ως μοναστηριού σε συμβολαιογραφική πράξη του 1452.²⁷ Πράγματι, αν και ο χώρος γύρω από το μνημείο έχει σήμερα αλλοιωθεί

25. Για τον χαρακτήρα των μεσαιωνικών νοσοκομείων, βλ. Henderson, *The Renaissance Hospital*, σ. 10-12· J. W. Brodman, «Religion and Discipline in the Hospitals of Thirteenth-century France», *The Medieval Hospital and Medical Practice*, επιμ. Barbara S. Bowers, Aldershot 2007, σ. 123.

26. Ν. Κεφαλληνιάδης, «Ο ναός του Αγίου Αντωνίου του Αββά», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 8 (1969-1970), 320-359.

27. Ζ. Ν. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες*

από μεταγενέστερες οικοδομικές παρεμβάσεις, εικονογραφική μαρτυρία του τέλους του 18ου αιώνα επιβεβαιώνει ότι αποτελούσε τμήμα ευρύτερου κτηριακού συμπλέγματος.²⁸ Από την ίδια πράξη, με την οποία η χήρα του δούκα Ιωάννη Crispo Francesca παραχώρησε το μοναστήρι του Αγίου Αντωνίου με όλα τα περιουσιακά του στοιχεία και τα δικαιώματά του στο Τάγμα των Ιωαννιτών της Ιερουσαλήμ, τεκμαίρεται επίσης ότι η δούκισσα του Αιγαίου Πελάγους είχε κτητορική σχέση με το ίδρυμα. Προβληματισμό παρ' όλα αυτά δημιουργεί η πληροφορία ότι το μοναστήρι χτίστηκε εξολοκλήρου με δική της δαπάνη. Μια πιθανή ερμηνεία της αποσιώπησης του ονόματος του συζύγου της είναι ότι το έργο ολοκληρώθηκε μετά τον θάνατό του, με την οικονομική συνδρομή και της ίδιας, γεγονός που εξηγεί εν μέρει τουλάχιστον την αφιέρωση του ιδρύματος και στον προστάτη της Βενετίας, τον Ευαγγελιστή Μάρκο, αφού η δούκισσα ήταν Βενετή. Πάντως, πέρα από τους πολιτικούς, ιδεολογικούς ή και προσωπικούς σκοπούς που ενδεχομένως εξυπηρετούσε, η αφιέρωση του νοσοκομειακού ιδρύματος στον συγκεκριμένο άγιο παραπέμπει ευθέως στο δεύτερο κεφάλαιο του κατά Μάρκον Ευαγγελίου, το οποίο εξιστορεί τη θεραπεία του παράλυτου, συνδέοντας την υλική βοήθεια προς τον πάσχοντα φτωχό με το ευαγγελικό κήρυγμα.²⁹

Η δωρεά της δούκισσας προς τους Ιωαννίτες έχει κατά καιρούς ερμηνευτεί από τους μελετητές ως έκφραση της αφοσίωσής της προς το τάγμα και αντισταθμιστική προσφορά για την εκπλήρωση των επιτιμίων και την απάλειψη των αμαρτιών της στο πλαίσιο του ιωβηλαίου που είχε κηρύξει ο πάπας Νικόλαος Ε' για το έτος 1450, αλλά και ως διπλωματική ενέργεια με σκοπό την προάσπιση των συμφερόντων του

από το αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών (1451-1453), Ρόδος 1995, σ. 609-612 αρ. 214 (13 Ιανουαρίου 1452)· βλ. επίσης σ. 624-627 αρ. 257 (1 Μαΐου 1452).

28. Άποψη της πόλεως Νάξου, χαλκογραφία, από το έργο του M. G. F. Aug. Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque de la Grèce*, τ. 1, Παρίσι 1782. Βλ. επίσης Κεφαλληνιάδης, «Ο ναός του Αγίου Αντωνίου του Αββά», 324-325.

29. Μάρκ. 2,1-12.

γιου της από τις επιβουλές της οικογένειας Crispo.³⁰ Ούτε η προσήλωσή της Francesca Morosini στα χριστιανικά ιδεώδη ούτε και η επιρροή που άσκησε στα πολιτικά πράγματα του δουκάτου επί μακρό χρονικό διάστημα μετά τον θάνατο του συζύγου της μπορούν να αμφισβητηθούν. Όπως έχει επισημανθεί, εξάλλου, μια δωρεά ακόμα και όταν γινόταν χωρίς σκέψη ή πρόθεση δημιουργούσε δεσμούς που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν προς όφελος του δωρητή ή της οικογένειάς του.³¹ Από την άλλη, δεν αποκλείεται η απόφασή της να υπαγορευτεί και από πρακτικές ανάγκες, καθώς τα μικρά νοσοκομεία και οι ξενώνες συχνά δεν είχαν μόνιμη οργάνωση και όταν οι ιδρυτές τους πέθαιναν, οι απόγονοί τους

30. Miller, *The Latins in the Levant*, σ. 604-609· Π. Γ. Ζερλέντης, «Ιακώβου δε Μιλλή Μεγάλου Μαγίστρου των εν Ρόδω Ιπποτών γράμμα του έτους 1452», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 7 (1910), 459-460, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία: Κεφαλληνιάδης, «Ο ναός του Αγίου Αντωνίου του Αββά», 325-329. Με την ευκαιρία του ιωδηλαίου έτους, ο πάπας Νικόλαος Ε' επέτρεψε την πώληση συγχωροχαρτιών για την οικονομική ενίσχυση του Τάγματος, τα οποία μπορούσαν να αγοράσουν όσοι δεν είχαν τη δυνατότητα να ταξιδέψουν στη Ρώμη για να εξασφαλίσουν πλήρη άφεση αμαρτιών. Προκειμένου να τα διαθέσει στους πιστούς, το Τάγμα οργάνωσε αποστολές στον νησιωτικό χώρο –συμπεριλαμβανομένης της Νάξου–, στην Κωνσταντινούπολη και στις λατινικές παροικίες της Ανατολής κατά τη διάρκεια του 1451, βλ. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο*, σ. 216, 590-596 αρ. 239-240.

31. Sandra Cavallo, *Charity and Power in Early Modern Italy: Benefactors and their Motives in Turin, 1541-1789*, Κέμπριτζ (H.B.) 1995, σ. 149· Κωνσταντινίδου, «Θεσμοί κοινωνικής πρόνοιας», σ. 190. Ασφαλώς δεν είναι τυχαίο ότι λίγους μήνες αργότερα εξετάστηκαν οι αιτήσεις που υπέβαλαν για την εισδοχή τους στο Τάγμα ο αδελφός του κυρίου της Σαντορίνης Φραγκίσκου Crispo, Μάρκος, και ο συγγενής του Ιωάννης, ο οποίος διορίστηκε ηγούμενος της εκκλησίας του Αγίου Αντωνίου το 1459, ύστερα από την προαγωγή του πρώτου ηγούμενου, ιππότη Μιχαήλ de Castellacio στην καθολική επισκοπή της Πάφου. Οι δεσμοί της οικογένειας του Ιωάννη με το ίδρυμα ανάγονταν στο 1440, όταν ο πατέρας του Πέτρος Crispo κατέλιπε σε αυτό με τη διαθήκη του το ποσό των 40 δουκάτων, βλ. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο*, σ. 639 αρ. 266 (7 Ιουνίου 1452), σ. 675-676 αρ. 288 (4 Φεβρουαρίου 1453)· Ζερλέντης, «Ιακώβου δε Μιλλή Μεγάλου Μαγίστρου των εν Ρόδω Ιπποτών γράμμα», 459-469· Κεφαλληνιάδης, «Ο ναός του Αγίου Αντωνίου του Αββά», 325-334.

δεν συμμερίζονταν τον ίδιο ενθουσιασμό για το φιλανθρωπικό τους έργο. Όποια και να ήταν τα κίνητρα ή οι προθέσεις της δωρήτριας, η ταύτιση του τάγματος με την άσκηση της ιατρικής και της φιλανθρωπίας μέσα από νοσοκομεία και ιδρύματα περίθαλψης το καθιστούσε αναμφίβολα ιδανικό αποδέκτη της δωρεάς.³² Άλλωστε, ανάλογες περιπτώσεις παραχώρησης νοσοκομείων στους Ιωαννίτες από τους κτήτορές τους μας είναι γνωστές και από τον δυτικοευρωπαϊκό χώρο.³³ Ας σημειωθεί ότι η παράδοση της παροχής βοήθειας σε φτωχούς και προσκυνητές όχι μόνο εξακολούθησε να είναι ζωντανή μετά τη μεταφορά του τάγματος στη νέα έδρα του, τη Ρόδο, αλλά μάλλον ενδυναμώθηκε στη διάρκεια του 15ου αιώνα, κυρίως, χάρη στην πρωτοβουλία εξεχόντων αδελφών, οι οποίοι, παρά τους όρκους πενίας που είχαν δώσει, χρηματοδότησαν τη δημιουργία και τη λειτουργία ξενώνων για προσκυνητές και φτωχούς καθώς και του νέου νοσοκομείου του τάγματος από την προσωπική τους περιουσία.³⁴

32. Luttrell, «The Hospitallers' Medical Tradition», σ. 68-80· Fotini Karasava-Tsilingiri, «The Fifteenth-Century Hospital of Rhodes», *The Military orders*, σ. 89-96· Theresa M. Vann, «The Archives and Library of the Sacra Infermeria, Malta», *The Medieval Hospital and Medical Practice*, επιμ. Barbara S. Bowers, Aldershot 2007, σ. 19-40.

33. Luttrell, «The Hospitallers' Medical Tradition», σ. 74.

34. Το 1391, ο ιππότης Domenico de Alemania χρηματοδότησε τη δημιουργία του ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης που προοριζόταν για προσκυνητές και ταξιδιώτες προερχόμενους από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Σε αυτόν εντάχθηκε πριν από το 1441, ο ομώνυμος λατινικός ξενώνας για φτωχούς με επόπτη τον ιππότη Έκτορα de Alamania. Ο αδελφός Pierre Pausedieu, καστελλάνος του Αφάντου, 20 χλμ. έξω από την πόλη της Ρόδου, ίδρυσε και προίκισε ξενώνα για προσκυνητές όλων των εθνοτήτων το 1413. Ο ξενώνας για φτωχούς της Παναγίας του Βούργου ιδρύθηκε πριν από το 1438 και υπεύθυνη για τη λειτουργία του ήταν αδελφότητα λατίνων λαϊκών από την ομώνυμη ενορία. Επίσης, πριν από το 1442 λειτούργησε στην πόλη της Ρόδου ορθόδοξος ξενώνας για φτωχούς, αφιερωμένος στον Άγιο Αγαπητό. Τέλος, το 1437 ο καταλανός Μάγιστρος Antonio Fluvia κληροδότησε 10.000 φιορίνια για την κατασκευή του νέου νοσοκομείου του Τάγματος, το οποίο άρχισε να κατασκευάζεται το 1440 και ολοκληρώθηκε το 1483, οπότε αντικατέστησε το παλαιό νοσοκομείο που ήταν σε

Η εκκλησία του Αγίου Αντωνίου αποτέλεσε έδρα ομώνυμης «πρεκεπτορίας» και παρέμεινε στην κυριότητα των Ιωαννιτών από το 1452 μέχρι το 1566, οπότε οι Οθωμανοί την πούλησαν μαζί με τη μεγάλη αγροτική περιουσία της στη λατινική Εκκλησία της Νάξου. Ωστόσο παραμένει άγνωστο εάν ο, προσαρτημένος σε αυτήν, ξενώνας για τους φτωχούς λειτούργησε τελικά, καθώς δεν μνημονεύεται ούτε στο παραχωρητήριο έγγραφο ούτε στις μεταγενέστερες πηγές.³⁵ Ομοίως, δεν είναι γνωστή η τύχη του δεύτερου ιδρύματος, του νοσοκομείου του Χριστού Σωτήρα και της Παρθένου Μαρίας, που η δούκισσα του Αρχιπελάγους σχεδίαζε να οικοδομήσει στο Κάστρο της Νάξου. Από την προαναφερθείσα επιστολή του πάπα Ευγένιου Δ', συνάγεται ότι η θέση του εντός του μεσαιωνικού οικισμού είχε ήδη χωροθετηθεί το 1445 (*in civitate Nixiensi, in loco ad id congruo ed honesto fundandi*), ενδέχεται όμως η ανέγερσή του κτηρίου να μην ολοκληρώθηκε ποτέ. Η συστηματική άρνηση των Crispo να καταβάλουν την προίκα της Francesca και η εμπλοκή της στην ενδοοικογενειακή διαμάχη για τη δυναστική διαδοχή στο δουκάτο ασφαλώς δεν θα ευνόησαν τη συνέχιση της φιλανθρωπικής της δραστηριότητας. Σε κάθε περίπτωση, «η εποχή των ευλαβών ιδρύσεων στη Νάξο» έλαβε τέλος με την επάνοδο της δούκισσας στη γενέτειρά της, τη Βενετία, τον Μάιο του 1453.³⁶

λειτουργία από το 1311, βλ. παραπάνω σημ. 32. Για το ίδιο φαινόμενο στη Δύση, βλ. επίσης Lutrell, «The Hospitallers' Hospice of Santa Caterina», 369-383.

35. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο*, σ. 609-612 αρ. 245 (13 Ιανουαρίου 1452), σ. 624-627 αρ. 257 (1 Μαΐου 1452), σ. 627-639 αρ. 265 (7 Ιανουαρίου 1452), σ. 639 αρ. 266 (7 Ιουνίου 1452), σ. 640 αρ. 267 (7 Ιουνίου 1452), σ. 699-702 αρ. 303 (12 Μαΐου 1453)· Ζερλέντης, «Ιακώβου δε Μιλλή Μεγάλου Μαγίστρου των εν Ρόδω Ιπποτών γράμμα», 459-469· Κεφαλληνιάδης, «Ο ναός του Αγίου Αντωνίου του Αββά», 325-334.

36. Miller, *The Latins in the Levant*, σ. 608-609· Stefano Magno, *Annali veneti*, έκδ. Ch. Hopf, *Chroniques gréco-romanes, inédites ou peu connues avec notes et tables généalogiques*, Βερολίνο 1873 (ανατ. 1966), σ. 198-199. Αξίζει να σημειωθεί ότι στη διαθήκη της, που συνέταξε τον Αύγουστο του ίδιου έτους, απουσιάζουν παντελώς τα ευσεβή κληροδοτήματα προς τα ευαγή ιδρύματα του νησιού: Archivio di

Από όσα προηγήθηκαν γίνεται σαφές ότι η φεουδαρχικού τύπου οργάνωση, με κύριο χαρακτηριστικό την απουσία κεντρικού κράτους και συγκροτημένου κρατικού μηχανισμού, σε συνδυασμό με τις αξίες και τη νοοτροπία της κυρίαρχης καθολικής ελίτ υπήρξαν παράγοντες που επηρέασαν καθοριστικά την εξέλιξη των μορφών κοινωνικής πρόνοιας και τον τρόπο αντιμετώπισης του φαινομένου της φτώχειας στα λατινικά κρατίδια της Πελοποννήσου και του νησιωτικού χώρου κατά τον ύστερο Μεσαίωνα.

Τα ευαγή καταστήματα και οι νοσοκομειακοί ξενώνες που λειτούργησαν στις υπό εξέταση περιοχές από τον 13ο έως και τον 15ο αιώνα παρουσιάζουν ομοιότητες με τα πρώιμα ιδρύματα περίθαλψης της μεσαιωνικής Δύσης, τόσο ως προς τον χαρακτήρα όσο και την οργάνωσή τους. Κοινό χαρακτηριστικό τους αποτελεί η διασύνδεσή τους με την Εκκλησία, η οποία υπήρξε αμεσότερη κατά τον πρώτο αιώνα της λατινικής κυριαρχίας. Τα ιδρύματα αυτής της περιόδου οφείλονταν στην πρωτοβουλία εκκλησιαστικών φορέων με παράδοση στην αρωγή ενδεών, όπως ήταν τα καθολικά τάγματα και οι θρησκευτικές αδελφότητες. Βέβαια, παράλληλα, επισημαίνονται και ιδιωτικά ιδρύματα, τα οποία δημιουργήθηκαν ως απόρροια της ευρύτατης απήχησης του φιλανθρωπικού κινήματος της καθολικής Εκκλησίας μεταξύ των Λατίνων που εγκαταστάθηκαν στον ελληνικό χώρο μετά το 1204. Αλλά και σε αυτές τις περιπτώσεις με τη διοίκηση και τη διαχείρισή τους ενεπλάκησαν ενεργά μοναχοί και κοινότητες ευσεβών. Κατά τους δύο επόμενους αιώνες, όπως υποδεικνύουν οι διαθέσιμες μαρτυρίες, η θεμελίωση και η χρηματοδότηση της λειτουργίας των ιδρυμάτων περίθαλψης αποτέλεσε υπόθεση μεμονωμένων ατόμων και των δύο φύλων, προερχόμενων από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα (μέλη της ηγετικής τάξης των κυριάρχων, εύποροι αξιωματούχοι, μοναχοί), ενώ τη διαχείρισή τους αναλάμβαναν οι ίδιοι οι χορηγοί ή πρόσωπα της επιλογής τους (λαϊκοί ή κληρικοί), υπό την

Stato di Venezia, *Notarile*, Testamenti, b. 31 (not. Francesco de Grassi), αρ. 112 (2 Αυγούστου 1453).

εποπτεία όμως της Καθολικής Εκκλησίας, στη δικαιοδοσία της οποίας υπάγονταν.

Κοινή παράμετρος όλων ανεξαιρέτως των πρωτοβουλιών υπήρξε αναμφίβολα η θρησκευτική πίστη και η επιθυμία να συνδράμουν τους ενδεείς. Κατά πόσο όμως η δημιουργία των ιδρυμάτων περιθάλψης αποσκοπούσε στην αντιμετώπιση πραγματικών κοινωνικών αναγκών είναι δύσκολο να εκτιμηθεί στην παρούσα φάση της έρευνας. Άλλωστε, όπως εύστοχα αναφέρει η Carole Rawcliffe, οι κύριοι ευεργετούμενοι ήταν πάντοτε οι ιδρυτές και οι πάτρωνες των ιδρυμάτων. Αφενός, η άσκηση φιλανθρωπικής δραστηριότητας, μέσω της συνδρομής προς τους ενδεείς, αποτελούσε πράξη εξιλέωσης που εξασφάλιζε στους ευεργέτες τη σωτηρία της ψυχής των ίδιων και των συγγενικών τους προσώπων. Αφετέρου, η ευγνωμοσύνη και η αναγνώριση της ευεργεσίας από τους φτωχούς και όλους όσοι επωφελούνταν από τη λειτουργία των ιδρυμάτων εκφραζόταν με τις προσευχές για τη σωτηρία της ψυχής των ευεργετών. Η υπενθύμιση της ευεργεσίας στις επιμνημόσυνες δεήσεις είχε ως σκοπό στην καλύτερη περίπτωση να εξασφαλίσει μια θέση στον παράδεισο για τον ιδρυτή ή να μειώσει τη διάρκεια της παραμονής του στο Καθαρτήριο.³⁷

Εκτός όμως από πεδία άσκησης παραδοσιακής φιλανθρωπίας, τα ιδρύματα αποτέλεσαν για ορισμένους πάτρωνες εφαλτήρια για την απόκτηση κύρους και κοινωνικής καταξίωσης, ενώ για άλλους το μέσο για να επιδείξουν τη δύναμη και την πολιτική τους επιρροή ή για να προασπίσουν τα συμφέροντα της οικογένειάς τους. Για την Καθολική Εκκλησία, τέλος, αποτέλεσαν εργαλείο προπαγάνδας και λιγότερο προσηλυτισμού, αφού, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, επρόκειτο στην πλειονότητα των περιπτώσεων για ιδρύματα μικρών διαστάσεων που θα πρέπει να εξυπηρετούσαν πολύ μικρό αριθμό τροφίμων.

Ως προς το είδος των παρεχόμενων υπηρεσιών, τα νοσοκομεία και οι ξενώνες των μοναστικών ιδρυμάτων μπορούμε να υποθέσουμε ότι, όπως

37. Rawcliffe, «“A Word from our Sponsor”», σ. 168. Υπό αυτό το πρίσμα, η πρωτοβουλία της Francesca Crispo θα μπορούσε να συσχετισθεί με την πληροφορία που παρέχεται στη διαθήκη της, ότι δηλαδή η κόρη της έπασχε από λέπρα. Βλ. σημ. 36.

οι αντίστοιχοι οργανισμοί στη Δύση, προορίζονταν κατ' αρχήν για τους μοναχούς και το υπόλοιπο προσωπικό του μοναστηριού και παράλληλα προσέφεραν προσωρινή στέγη και ενδεχομένως στοιχειώδη περίθαλψη σε προσκυνητές και ταξιδιώτες, ενώ δεν αποκλείεται να διένειμαν στις πύλες τους ελεημοσύνη σε φτωχούς. Τα ιδρύματα στα λατινικά κρατίδια του ελληνικού χώρου, τόσο από πλευράς εξειδίκευσης όσο και του είδους της ιατρικής φροντίδας προς τους τροφίμους, δεν πρέπει να ακολουθήσαν τις αντίστοιχες εξελίξεις στη δυτική Ευρώπη. Με εξαίρεση τις περιπτώσεις των ξενώνων, για τους οποίους στις πηγές αναφέρεται ρητά ότι απευθύνονταν σε ταλαιπωρημένους προσκυνητές και διερχόμενους ταξιδιώτες, δεν γνωρίζουμε με ποια κριτήρια γινόταν η επιλογή των τροφίμων στα φιλανθρωπικά καταστήματα που προορίζονταν για την ανακούφιση των φτωχών. Οι πηγές αφήνουν να διαφανεί ότι αυτά αποτελούσαν συχνά τόπους τελευταίας καταφυγής, όπου η θεραπεία της ψυχής ήταν εξίσου σημαντική με τη φροντίδα του σώματος. Ωστόσο, όσοι αναζητούσαν καταφύγιο στη σκέπη τους, εάν δεν ανήκαν ήδη στο καθολικό δόγμα, θα έπρεπε να είναι διατεθειμένοι να μεταστραφούν σε αυτό, αφού η εξομολόγηση φαίνεται ότι ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την εισδοχή τους.

Abstract

MARINA KOUMANOUDI: «The era of pious foundations». Piety, charity and patronage in the Aegean during the later Middle Ages

The present article examines welfare institutions and charitable activity in the Greek areas under Latin rule, and in particular in the Aegean region, during the later Middle Ages (13th-15th c.), focusing on the foundation of hospitals and other charitable institutions for the poor and the needy. The study addresses such issues as the geography of hospital expansion, the character and administration of the foundations, the founders' identity and social background as well as their motives and objectives; at the

same time it attempts to contextualize local phenomena within broader developments in Western Europe, in order to help us to understand the complex interplay of factors that influenced the nature and growth of charitable institutions and practices in this area.

